

корпусына сілтеме жасайды. Зерттелетін мәселенің практикалық маңыздылығы балалар әдебиетінің негізгі жанрлық және стильдік центрлердегі даму ерекшеліктерін ашуда жатыр. Авторлар балаларға арналған проза мен поэзияның жанрлық түрлеріне қолданылатын сызықтық-центрлік принцип бойынша зерттелетін материалды құруға мүмкіндік беретін жүйелі тәсілді қолданады.

Кілт сөздер: жаратылыстану, жануарлар дүниесі, қазақ балалар әдебиеті, адам және табиғат, ғылыми-көркем кітап.

Материал 17.08.2023 баспаға түсті

Научно-художественное знание в казахстанской литературе для детей

Ж.С. Бейсенова¹, Г.А. Джакипова¹, О. Г. Егорова²

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Московский государственный лингвистический университет, Москва, 101000, Российская Федерация

В статье рассматривается характер научно-познавательной функции природоведческой художественной литературы. Авторы статьи подчеркивают, что тема взаимоотношений человека и природы по-прежнему популярна в литературном жанре. В научном рассуждении подчеркивается акцент на мифопоэтическую основу казахского фольклора, в которой синтетически представлены научное, художественное и эвристическое начала освоения человеком окружающего мира. Цель исследования – представить аналитический обзор наиболее репрезентативной критической оценки природоведческой детской литературы Казахстана. Приведен иллюстративный материал художественного описания краеведения и природоведения. В данной статье авторы обращаются к корпусу исторической и современной научной критики детской литературы. Практическая значимость исследуемой проблемы заключается в раскрытии особенностей развития детской литературы в ее основных жанрово-стилевых центрах. Авторы используют системный подход, позволяющий выстроить изучаемый материал по линейно-концентрическому принципу, применимым к жанровым формам прозы и поэзии, обращенным к детям.

Ключевые слова: естествознание, животный мир, казахская детская литература, человек и природа, научно-художественная книга.

Материал поступил в редакцию журнала 17.08.2023

МФТАР 17.82.60

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp94-103](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp94-103)

А.Б. Ерсайнова¹, Ж.С. Таласпаева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы.

²М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150011, Қазақстан Республикасы

С. МҰҚАНОВТЫҢ ӘДЕБИ-ҒЫЛЫМИ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада классик жазушы Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасындағы қазақ әдебиеті мен сынына, әдебиет тарихына қатысты, ашық хаттары ғылыми сараланған.

Сәбит Мұқанов өз шығармашылығында кез келген тақырыпта жазбас бұрын зерттеулер жүргізген. Сол зерттеулерінің бір бөлігі әртүрлі ғалымдарға, жазушыларға, ғылыми мекемелерге жазған хаттары деуге болады. Хат жазу арқылы көптеген деректерді жинап, оны өңдеп, көркем туындыға айналдырып отырған. Аталған мақалада академик-жазушы Сәбит Мұқановтың әдебиет саласына байланысты жазылған хаттарына ғылыми талдау жасап, қай хатында қандай шығармаға материал алғаны сараланып, сол арқылы жазушының шығармашылық лабораториясы және шығармашылық психологиясы бірішама ашылып, анықталды. Классик жазушының хаттарын тақырыптық тұрғыдан саралап жіктедік.

Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасынан азаматтық өсу жолының хронологиясын, эпистолярлық жанрды өте жақсы меңгергендігін, үлкен мәдениеттілік танытқандығын байқаймыз. Мақаланың негізгі мақсаты – Сәбит Мұқанов хаттарына зерттеу жүргізу арқылы жалпы эпистолярлық жанрда жазушылардың жеке хаттары мен ғылыми хаттарының жазылып отырған көркем шығармада көрініуін талдау. Сол арқылы академик-жазушы Сәбит Мұқановтың авторлық психологиясы мен ұстанымын айқындау мүмкіндіктерін саралау.

Кілт сөздер: хаттар, эпистолярлық жанр, ғылыми хаттар, әдеби айтыстар, сөз тартыстары, жазушы психологиясы.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақтың классик жазушысы Сәбит Мұқанов шығармашылығына байланысты көзқарастар мен әртүрлі айтыстар тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа бағытта өрбіді. Жалпы жазушының шығармашылығы қазақ әдебиетінің кеңестік кезеңіне келсе де, оның қазақ әдебиеті тарихына әкелген жаңалығы мен тың пайымдауларын ешкім де жоққа шығара алмайды. Әдебиет тарихынан С.Мұқановтың XX ғасырдың басындағы әдеби айтыстарға қатысқаны белгілі. Сол айтыстарда көптеген қарсылас санаған ақын-жазушыларын қатты сынағанын және сол үшін қазіргі кезде өзінің де көптеген сынға ұшырап отырғанын білеміз. Десек те, тарих әрқашан өзінің шындығын уақыт өте келе ашады. Сондай тарихи ашылу сәті С.Мұқанов шығармашылығына да байланысты қажет деп санаймыз. С.Мұқанов шығармашылығын зерттеген ғалымдар сол саяси науқаншылық заманында жазушының өз шығармашылық арнасынан аумай, өзінің ұстанған принциптеріне адал болды деген тоқтамға келеді. Жалпы хаттар адамның ішкі әлемі мен қоршаған ортасына көзқарасын айқын көрсететін құрал ретінде белгілі. Хат арқылы адам өзінің жан сырын да аша алады. Сондықтан жазушы С.Мұқановтың әдебиетке қатысты ғылыми мағынадағы хаттарына талдау жасау өзектілігін айқындаймыз.

КІРІСПЕ

С. Мұқанов шығармашылығын зерттеген Т. Кәкішев, Қ. Ергөбек сияқты ғалымдар еңбектерінен жазушының кеңестік идеологияға шын сеніп, оны халықты дұрыс жолға бастайтын бағыт деп танығанын білеміз. Алаш зиялыларына байланысты да айтқан ойлары кей кезде оның шығармашылығын дұрыс қабылдамауға, кедергі болып отырады. Бұл туралы Қ. Ергөбек: «С. Мұқанов Алашорда өкілдерін қай тұрғыдан келіп трактовка жасаса да кейінгі ұрпақ үшін ұлан-асыр мол материал қалдырды. Қатты айтқан жері Сәбеңнің өзіне «қарғыс» болып тиеді, тәтті айтқан жері (пікірі) алғыс боп жауады. Сәбит Мұқанов жазған материалдарды оның өзімен сынасып отырып та, сырласып отырып та талдауға, талдай отырып бүгінгі ұрпақ үшін пайдалануға әбден болады. Ақиқатқа жоғарыдан қарауға да, төменнен қарауға да болады. Мәселе – ақиқатты тани білуде» [1, 39], - деп нақтылайды. Жазушы туралы осы және басқа да ғылыми пайымдарға сүйене отырып, оның әдебиет туралы жаған хаттарының маңызы мен мәні туралы зерттеу барысында саяси қалыптан шығып, бүгінгі тәуелсіз ғылыми ой-тұжырым аясында қарастыру жөн деп санадық.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

С. Мұқановтың әдебиет тарихы мен сынына байланысты эпистолярлық мұрасын зерттеу барысында салыстырмалы, герменевтикалық, сипаттау, талдау жасау әдістері қажетінше қолданылды. Сондай-ақ, Ә. Жақсылықұлының және «С. Мұқанов атындағы әдеби-мемориалдық музей кешені» ғылыми қызметкерлерінің құрастыруларымен жарыққа шыққан «Мұқановтың хатханасы» атты жинақ басшылыққа алынды. Классик жазушының өзі жазған, жазушыға келген хаттары қарастырылды. Нақты олардың тізімінде Ш. Құдайбердіұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, М. Әуезов, М. Жұмабаев, С. Қирабаев, К. Оразалин сынды ақын-жазушылар, іргелі ғалымдарымыз бар. Сонымен қатар Сәбит Мұқановтың өмірі мен шығармашылығын зерттеген Т. Кәкішев, Қ.Ергөбек сынды ғалымдардың да зерттеу еңбектерін басшылыққа алдық.

НӘТИЖЕЛЕР

С. Мұқанов хатханасын зерттеу кезінде оның эпистолярлық мұрасын бірнеше топқа бөліп қарауды жөн көрдік. Хаттардың бірінші тобы, әдебиеттегі жазушы қатысқан сыни айтыстарға байланысты, екіншісі – қазақ әдебиетінің тарихына байланысты ғылыми және талдау хаттары, үшіншісі – басқа ұлт өкілдері жазушыларымен жазысқан хаттары, төртінші хаттар тобы қоғамдық қызметіне байланысты хаттар болмақ. Бұл хаттарды ары қарай да нақтылы жіктеп көрсетуге болады. Бірақ біздің мақсатымыз жазушының хаттары арқылы сол кезде қазақ әдебиеті тарихындағы әдеби үрдістегі ерекшеліктерді ашу болғандықтан оған арнайы тоқталмадық. Дегенмен, жазушы хаттарын «Мұқановтың хатханасы» деген атаумен жазушы атындағы музей-кешені қызметкерлері құрастырған кітаптағы хронологиялық тәртіппен де қарастыруға болады. Онда 1924-1938, 1939-1949, 1950-1960, 1963-1973 жылдар деп жіктеліп берілген [2]. Зерттеу барысында алдыға қойылған мақсатымызға сай хаттарды хронологиялық емес, тақырыптық жіктеуді дұрыс санадық. Сонымен қатар С. Мұқановқа байланысты жазылған хаттарды жазушыға жазылған хаттар және жазушының өзі жазған хаттар деп те жіктеп алуға болады.

Жазушының әдебиет туралы өзі жазған хаттарының дені шығармашылық ізденуіне байланысты келеді. Арасында тұрмыстық жағдайына байланысты жазылғандары да бар. Екінші топта жазушыға басқа ақындар мен жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің жазған хаттары. Олар да сол кезде жазушының қандай да бір билікке ие екенін, жазушылардың мәселелерін шеше алатынын көрсетеді. Көбінде жазушының мәселені оң шешіп беріп отырғанын байқаймыз. Бұл жазушы ретінде, қоғам қайраткері ретінде Сәбит Мұқановтың азаматтық бейнесін сомдайды. Сонымен Сәбит Мұқановтың эпистолярлық шығармашылығын саралай келе, онда қамтылған тақырып пен жазушының жеке тұлғалық психологиясын танытатынын көреміз:

1. Жазушының қаламгерлік ұстанымы айқындалады;
2. Қоғамдық-әлеуметтік ортадағы саяси көзқарасы мен өмірлік идеялары сараланады;
3. Әдебиет туралы ой-толғаныстары нақтылы автор ретінде бірінші жақта баяндалып, жеке пікірін білдіреді;
4. Басқа авторлардың шығармаларына байланысты сыни баға мен сыни бағдарлауға байланысты көзқарасы айқындалады;
5. Өзінің жазып отырған шығармаларына материал жинау мақсатындағы жоспары сияқты дүниелерді ортаға салады;
6. Өзінің нақтылы шығармалары («Өмір мектебі», «Аққан жұлдыз» романдары хақында ойлары) арқылы өз пікірі мен таладаулары беріледі;
7. Қоғамның бір мүшесі ретіндегі көңіл-күйі, психологиялық жағдайы, өмірдегі қарапайым адам ретіндегі Сәбит Мұқанов толғаныстарын білдіретін хаттары көрінеді.

Байқағанымыздай жазушының эпистолярлық мұрасын толықтай саралай отырып, оның жан-жақты, кең диапазонды қамтитын шығармашылық салаларының көптігі көрінеді. Жалпы жазушы ХХ ғасырдың басындағы әдеби айтыстардан бастап өзінің әдебиетке және қазақ елінің құрылып келе жатқан қоғамына пікірін үнемі білдіріп отырған. Оның бұл көңіл ауаны барлық хаттарынан көрінеді. Әсіресе, бұл көңіл толқынысы байқалатыны Мұхтар Әуезовке жазған хаттарында еді. Сонымен қатар жазушы өзіне келген тұлғалардың хаттарының астына өз ойын қоса жазып сақтағаны жоғарыда аталғандай өзінің хатханасын жасап, эпистолярлық жанрдың жаңа бағытын тудыруды мақсат еткені аңғарылады.

Әдебиетіміздің ақтандақ беттерін парақтай отырып, алдымен С. Мұқановтың екі хатына байланысына тоқталмақпыз. Алғашқысы С. Мұқанов пен Шәкәрім Құдайбердіұлының арасындағы хат. Бұл хат туралы кезінде шәкәрімтанушылар да, С. Мұқанов шығармашылығын зерттеушілер де жазды. Дегенмен, хаттағы әдебиет тарихына байланысты материалдардың әлі де саралана түсуі керек сияқты. Шәкәрім хатын 1931 жылы үшінші ақпанда жазған. Ал ақынның сол жылдың қазан айында жазықсыз атылғаны белгілі. Шәкәрім хатының С. Мұқанов архивінен табылғанының өзі қазақ әдебиеті тарихы үшін үлкен олжа болғаны да анық. Атын атауға мүлдем тиым салған ақынның хаты мен сол хатта шығармаларының аталуы Шәкәрім ақынның ақталып шыққаннан кейінгі уақытында туындыларды осы хат ізімен түгендеуге мүмкіндік болды. Хат: «Ардақты Сәбит бауырым! 11/ XII жазған хатыңызды жаңа ғана алдым. Бүгін Аягөзге жүрмек адамнан осы хатты асығыс жаздым. Қолымда барынан біраз ғана жазбамды жібердім» [3], - деп басталып, Шәкәрім жолдап отырған туындыларын атайды. Олар ақынның «Бәйшешек бақшасы», «Нартайлақ әңгімесі», «Қазақтың түп атасы», «Бозбала мен кәрілік», «Баламен айтысып жеңілгенім» шығармалары болатын. Сонымен қатар ақын «Қазақ анасы» мен «Еңлік – Кебек», «Қалқаман-Мамыр» шығармаларын қайта көшіріп жатқанын айтады. Ең өкініштісі ақын осы хатында атаған «Том ағайдың балағаны» аудармасының әлі күнге дейін табылмай отырғаны. С. Мұқановтың өз қолымен хатқа жазған қосымшасында 5.05.1952 ж. деп қол қойылған. Яғни хатты алғаннан кейін біршама уақыт өткен соң жазушы бұл мұраны архивке тапсырған. Осы кезеңде Шәкәрім әлі де ақталмаған, «халық жауы» ретінде танылып отырған уақыты. Сондықтан бұл хатты С. Мұқановтың сақтап, қорға тапсыруы да ерлік. Жазушы аталған хатқа берген қосымша анықтамасында: «... Кітап беріп жібердім деген адамы әкеліп берген жоқ, баласы қолындағы кітаптарын берген жоқ. Хатқа «Мұтылған» деп қана қол қойылған» [2, 37], - дейді. С. Мұқанов бұл хаттың Шәкәрімдікі екенін тек хаттың ішіндегі оның кітаптарының аты болғаннан және баласының есімі жазылғаннан білдім деген. Бұдан қарап, жазушының бір сақтықпен жазып отырғанын байқау қиын емес. Сонымен бірге хатта Шәкәрім «Жан сыры. Жаралыс сыры» деген қолжазбасы туралы айтады: «Бұл «Жан сыры», «Жаралыс сыры» басылмайтын болса, тез қайтарғаныңызды өтінемін. Лажы болса қолжазбаларымның бәрін қайтарып отырарсыз» [4]. Шәкәрім қолжазбаны басылмайтын болса қайтаруын өтінген. «Жан сыры. Жаралыс сыры» деген атауына қарағанда Шәкәрімнің «Үш анық» философиялық трактатының жалғасы сияқты. Өкінішке орай бұл еңбек те қазір қолда жоқ. Жалпы зерттеу барысында хаттың ізімен біраз ғылыми еңбектерді қарап, Шәкәрімнің философиямен және оның бағыттарымен терең айналысқанын байқадық. Біздің нақтылы осы зерттеудегі мақсатымыз С. Мұқанов хаттарының тарихилығы мен әдебиетке қатыстылығын анықтау болғандықтан бұл мәселені ойда болу үшін түртіп жазып кетіп отырмыз.

Хатты алғаш рет түпнұсқадан Қ. Мұхамедханов пен Ә.Нарымбетов 1970 жылы көшірген екен. Бірақ Шәкәрім ақталмай қалған соң хаттар туралы әңгіме тағы да біраз уақытқа тарих қойнауында қалып қойған еді. Хаттың тарихын зерттеген ғалым Әділғазы Қайырбеков: «1930 жылы Сәбит Мәскеудегі Тіл білімі институтында оқып, соның аспиранты болып, күзге қарай Алматыға келеді. Келгеннен кейін Сәбиттің Шәкәрімге хат жазғандығы Шәкәрімнің хатынан білініп тұр. «Сіздің 11-желтоқсанда жазған хатыңызды алдым» дейді Шәкәрім. Яғни, алдында Сәбеңнің Шәкәрімге жазған хаты болған. Ал мынау хат Шәкәрімнің Сәбеңе жауап хаты іспетті. Шәкәрімнен Сәбит Мұқанов біраз кітаптар сұратқан. Оның

өлеңдерін, шығармашылық өмірбаянын сұратқан. Осының барлығына Шәкәрім жауап берген» [5], - дейді өзінің бір сұхбатында. Ғалым дұрыс пайымдап отыр. Шәкәрімге Сәбиттің жазған хаты аталады. Бірақ ол хат еш жерде жоқ. Сонымен қатар Сәбит Мұқанов ол хат туралы өзі де ештеңе айтпаған. Оның Шәкәрімге қатысты көп нәрсені айтқысы келмеуінің себебі ақынның атылып, жазықсыз құрбан болуы еді. Дегенмен хаттың Сәбит Мұқановта сақталуы тарихтың Шәкәрімге қатысты біраз ақтандақ беттерін ашқанын білеміз. Сонымен бірге Шәкәрімнің өз қолтаңбасы ретінде сақталған жәдігер-хат деуге де болады бұл хатты.

С. Мұқановқа заманында хат жазып, өзінің шығармашылығы туралы айтқан тұлға Мәшһүр Жүсіп Көпеев еді. Ол өзінің қолжазбаларын жолдағанын, оны бастыртамын деген адамдардың бастырмай сол беті жарыққа шықпай жоғалып кеткенін жазады. Сонымен қатар әдебиет тарихын зерттеушілер үшін құнды деректер айтылады. Хатта: «Теміртайды өлең қылып сөйлеген Сәбит Мұқанов сен болсаң, бізге атаң кім, бабаң кім, «Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты» ма, болмаса түптеп тартып қозғап жүрген бір сілем бар ма? Сөзінді таныдық, өзінді таныт» [3], - деп бастаған Мәшһүр Жүсіп С. Мұқановтан жолдаған шығармаларын тауып беруге немесе баспадан шығаруға көмек беруін сұрайды. Бұл хатта да ақынның біршама қолжазбаларының тізімі аталады. Ақын өзінің хат жазып отырған уақытында 72 жаста екенін жазған. Олай болса хат отызыншы жылдары жазылған. «Осы күнде өзі жетпіс екі жаста отыр. Үш жүзден шыққан ақындардың, өрнекті хан, үлгілі билердің, батырлардың тарихы, әңгімесі өзінде түгел. Мен сөз үйренетін кісі емеспін. Уәлихан Омаров пен Зыяш Алдабергеновтен Мәшһүр Юсұф сөзін қайда жібердіңдер, бары болса маған жіберіңдер, жоғы болса оны айтыңдар деп, екеуінің опаздығынан бір жауап алып берсең» [3] деп аяқталатын хатта өтініш тілекпен қатар ағалық бұйрық назы да бар еді.

С. Мұқанов хаттардың астына өзі қосымша сілтеме жазып отырған. Мәшһүр Жүсіптің хатынан кейін: «P.S. Бұл хатқа Мәшһүр Юсұф қол қоймаған және қай уақытта жазылғанын көрсетпеген. Хаттың оныкі екендігі, біріншіден, сыртқы адресінен, екіншіден почеркінен танылды. Хат 1931 жылы апрель айында алынды. С.Мұқанов. 5/У – 1952 ж» [3], - деп анықтама береді. Хаттың мәтіні мен оған жазылған анықтама Әділғазы Қайырбековтің «Егемен Қазақстан» газетіндегі мақаласында жазылған [3].

Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіптің хаттары жалпы қазақ зиялы қауымының Сәбит Мұқанов арқылы көптеген әдебиетке қатысты мәселелерді шешіп жүргенін байқаймыз. Даланың дархан данышпандары Мәшһүр Жүсіп пен Шәкәрімнің екеуі бір мезетте Сәбит Мұқановқа өз шығармаларын жолдап, шығармашылықтарына демеу тілеуі де тегіннен тегін емес. Бұл сол тарихи кезеңде Сәбит Мұқановтың әдеби қауымдастықта беделі жоғары, сенім білдіруге болатын қоғам қайраткері ретінде танылуы десек артық айтпаспыз.

Келесі бір хатты С. Мұқановқа ақын Мағжан Жұмабаев жазған. Хат 1937 жылы 20 ақпанда жазылған. Онда Мағжан С. Мұқановтан өзінің елге оралғанын және қаражаттан қысылып жүргенін, жұмыссыз отырғанын баяндайды. Мағжанға тән тектілікпен тікелей көмек сұрамай, ақын өзінің тура сол уақыттағы халін айтып өтеді. Ақынның «Тоқсанның тобы» өлеңі де осы уақытта шыққаны белгілі. Яғни, ол өзінің алаш идеясынан бас тартып, большевиктік жақта екенін білдірген уақыты болатын. Осы хатқа байланысты С. Мұқанов дереу Жаманқұловқа «құпия» деген белгімен хат жібереді. Онда М. Жұмабаевқа байланысты Мирзоянның рұқсатын алғанын, оған жұмыс беру керек екенін, аударма жұмыстары үшін қаржы бөлу мәселесін де сұрап жазады. Ғалым Т. Кәкішевтің мақаласында бұл хат туралы барынша шынайы да, ашық жазылған [6]. Бұл хаттың толық нұсқасы жазушының хаттары жинақталған «Мұқановтың хатханасы» кітабында да берілген. Жалпы Сәбит Мұқановтың өзінен көмек сұраған ақын-жазушыларға барынша көмек қолын созғаны көрінеді. Мағжан Жұмабаевқа келгенде Сәбиттің көмектеспеуі мүмкін емес еді. Ол өзінің «Өмір мектептері» романында Мағжанның оның алғашқы оқу оқыған сәтінен бастап қолдағанын жазған. Жоғарыда аталған Тұрсынбек Кәкішевтің жазбасында Мағжанның Алматыға келген сәтін өте нақтылы суреттеген. Онда Сәбиттің Жаманқұловқа «құпия» белгісімен жазатын хатының да тарихы барынша шынайы беріледі. Мысалы, Т. Кәкішевтің: «Мағжан Алматыға 1937 жылы 25 наурызда көшіп келгенде алдынан шығып, қарсы алған жалғыз Сәбит, Жазушылар

Одағының бастығы болып отырғанда Мағжанды қарсы алуға талай адамды жұмсауға мүмкіндігі болғанын ешкім жоққа шығара алмайды. І Алматыға өзі барудың ең бір мықты сыры – күнәларын жуу ғана емес, азаматтық таныту екені сөзсіз» - деуінен Сәбиттің бойындағы адамдық қасиетін аңғарамыз.

Жазушының осы хаттары тарихымыздағы ақтаңдақ беттерді тағы бір парақтап, оның шындығы мен ақиқатына үңілуге мүмкіндік деуге болады. Сонымен қатар бүгінгі күні Сәбит Мұқановтың Мағжан Жұмабаевқа қатысты жасаған қиянаты туралы да айтылады. Бірақ бүгінгі зерттеушілер тарихтың сол зұлмат парақтарына әділ қарап, әділ бағасын беруге міндеттіміз. Қазақтың сол замандағы рухының сынаққа түскенін көрсетеді [6].

С. Мұқановтың әдебиетке байланысты ғылыми пайымдау, тұжырым айтқан хаттарының бірі – жазушы Камен Оразалинге жазған хаты деуге болады. Хатты 29.09.1948 жылы жазған. Хатта Кәмен Оразалиннің «Қасиет» деген туындысын талдайды. Жазушы өзінің тәжірибесіндегі дүниелерді бөлісе отырып, К. Оразалиннің шығармасындағы жақсы жақтары мен кемшіліктерін де көрсетеді. Хатты көркем әдебиет сыны ретінде де қабылдауға болады. Шығарманың сюжеті, тақырыбы мен кейіпкерлер әлемінің құрылымдық жүйесі туралы айта келе: «Ең соңғы айтарым: шығармада «үлкен», «кіші» деген герой болмайды. Шығармаға кірген геройдың әрқайсысы өз орнында үлкен. Тек араларындағы айырма – біреуінің ісі көбірек те, біреуінікі азырақ. Осы «көп істі» адам да, «аз істі» адам да сыртқы қимылдарымен, ішкі жан-дүниесімен (сана-сезімі) айқын көрсетілуі керек. Шығармада аз істегенімен сол кісінің сол аз ісі өз мөлшерінде айқын, ашық көрінуі керек. Әйтпесе, ол әдебиеттің образы бола алмайды. Осы жағына көңіліңді көбірек бөл. Әрбір кішкене іс сол кішкене қалпында айқын дәлелденіп тұрсын» [2, 115], - деп түйіндейді. Жазушы шығарма кейіпкерінің қандай болса да шығарма мазмұнын ашуда үлкен рөл атқаратынына назар аудартады. Яғни, шығарманың архитектурасына кірген сюжет те, кейіпкер де қандай болса да маңызды екенін айтады. Шығарманың тілі де маңызды екенін айта келе, кейіпкерлерді сөйлеткенде әр кейіпкердің өз мінезі мен қызметіне қарай сөйлеу тілі болуы керек екенін қатты ескертеді. Шығарманың сюжеттік желісі бойынша да біршама сын айтқан. Мәселен, Сәбит Мұқанов: «Жап-жақсы құраған сюжетінде олпы-солпы болып тұратын жерлер бар» - дей келе тараулар бойынша «орынсыз отступлениенің» бар екенін, шығарма сюжеті бойынша жалпы идеясын ашпайды деген тұстарын нақтылы көрсетеді. Сонымен қатар кейіпкерлердің жеке әрекеттеріндегі олқылықтардың да бар екенін айта келе, «повестің драмалық жағы шықпаса, онда повесть де шықпайды» - деп нақтылы қай тұсын өзгерту керек екеніне назар аудартады. Сәбит Мұқанов шығарманың тартымды болуы драмалық тартыстың күшті болуына байланысты деп өз сыни ойын айтады. Бұның барлығы да жазушының өзінің артынан келе жатқан жас жазушыларға деген қамқорлығы, тілектестігі деп білеміз.

Жазушының қазақ әдебиетіне байланысты жазған ғылыми толғамды хаттарының бірі академик Серік Қирабаевқа жазған хаты. Хаттың екінші бөлімінде С. Қирабаевтың «Қазақ совет әдебиеті туралы очерктер» деп аталатын монографиясына байланысты сын-пікір айтылады. Онда: «Сонымен қатар, бірі хата (мақала авторларынан қате), бірі ойласуды тілейтін екі пікірің бар: а) хатаң,- Қазақ Совет әдебиетінде социалистік реализм «Абайдан ғана басталып, сонда ғана бекіген сияқты. Олай болса оған дейін жиырма жыл жасаған Қазақ Совет әдебиетін қайда қоямыз? 40 жыл жасаған Қазақ Совет әдебиетінің жалғыз асқары «Абай» ғана ма? Олай деу тарихи да, саяси да хата. б) «Қарағанды» романында Мейрам образы туралы бұрын беріліп жүрген бағаны, культ личности-ға байланысты, қайта ойлап көру қажет» [2, 173], - дейді. Бұдан С. Мұқановтың тек жазушы емес, шығармашылық туралы, әдеби үрдістің дамуы туралы өзіндік ойлары мен түйінді пікірлері болғанын байқаймыз. С. Мұқановтың бұл сын-пікірінен талай нәрсені аңғаруға болады. Алдымен ол өзінің әріптес інісі болып келетін ғалымның еңбегіне ғылыми талдау жасап отыр. Жай ғана талдап қоймай қазақ әдебиеті тарихына, әдебиет теориясына байланысты ойын да білдіреді. Социалистік реализм қалыбында тұрған шығармалардың сюжеті мен кейіпкерлерінің өзінен адамдық қадыр-қасиет көрсету арқылы әдебиеттің негізгі қызметін анықтағанын байқаймыз.

С. Мұқанов хаттарының ішіндегі көпшілікке танысы Мұхтар Әуезовпен екеуінің жазысқан хаттары болатын. Бұл хаттар басында бір-біріне қарсы келген екі алыптың соқтығысуындай болғанымен, сонымен қатар жеке бастарына байланысты өкпе-наз ретінде басталып, артынан әдебиеттің тарихи кезеңіне байланысты ойлармен аяқталады. Сәбит Мұқановтың Мұхтар Әуезовке жазған он үш беттік хаты туралы жазылған зерттеу мақаласы толық талданған. Ол мақалада: «Хат қызықты әрі бір деммен оқылады, онда психологиялық-эмоциялық реңк мол, хат құрғақ деректерді ғана беретін жай хат емес қиыннан қиыластырып, өріліп шыққан өнер туындысы болып шығады. Онда екеуара қатынастың мәселелері ғана емес әдебиеттің, адам арасындағы қоғамдық қарым-қатынастың күрделі, философиялық мәселелері түйдек-түйдек ойлармен жалғасады. Мұнда Сәбең мен Мұқан тарапынан реніш те, өзін кінәлі сезініп ақталу да, елге аты белгілі үлкен жазушыны араздыққа қимай оның алдында арыла отырып толғану да, арада болған кейбір жайларды түсіндіргісі келіп жанын сала сөйлеген бауырмал қимастық, татулыққа жетуді ойлаған адамгершілік, адалдық сезімі аралас жатты. Әсілі адамның сезім, ой, рухани байлығы осындайда әдеттегіден де ашық көрінеді» [7], - деп екі қазақ классик жазушысының жеке адамдық бет бейнесі де сипатталады.

Бүгінгі тәуелсіз қазақ әдебиеті зерттеуінің биігінен қарағанда екі жазушының да ішкі өкпелерін, дүниетанымын байқап, кешіріммен қарауға болады. Екі жазушы болашақ ұрпақ үшін де өз биігінде қалуы керек.

Сәбит Мұқановтың қоғамдық белсенділігі әдебиетші ретінде де үнемі көрініп отырған. Мәселен, 1930 жылғы «Еңбекші қазақ» газетіне шыққан «Мұқанұлы Сәбит, Майлыұлы Бейімбет, Жансүгірұлы Ілияс» жазған ашық хатта жазушы әрі қоғам өмірінің белсендісі ретінде үлкен мәселелерге назар аудартады. Ашық хат: «Қазақстан пролетариат жазушыларының (ҚазАПП) барлық секцияларына, жеке мүшелеріне және жалпы пролетариат әдебиетіне атсалысатын жолдастарға», - деп басталып, сол кездегі байшыл және кедейшіл, таптық әдебиет тартысына байланысты ережелер ұсынумен аяқталады [8]. Хаттағы тарихи деректер арқылы сол замандағы үлкен тартыстың негізін көреміз. Жалпы Сәбит Мұқановтың осындай бағыттағы хаттарын арнайы жеке қарастырып, олардың мәнін аша түсу бүгінгі заман талабы. Сондықтан да осы мағыналас хаттарды жеке зерделеп, олардың авторлары мен ішінде аттары аталған тұлғалардың қарым-қатынасын арнайы зерттеу қажет.

Сәбит Мұқанов шығармашылығын терең зерттеген ғалым Құлбек Ергөбек өзінің «Жазушы шеберханасы (Сәбит Мұқанов)» деген монографиясында оның шығармашылық лабораториясындағы хаттарға аса ден қоя отырып, жан-жақты талдаған. Онда зерттеуші С. Мұқановтың эпистолярлық проза жанрына қызығып, оны қазақ әдебиетіне әкелуді ойлағаны айтылады. Кітапта жазушының орыс жазушысы И. Тургеневтің хаттарын көркем шығарма оқығандай қызыға оқығанын және соны үлгі тұтып өзі де хаттарды жинауды әдетке айналдырғаны туралы С.Мұқановтың өзі берген сұхбатына сүйене отырып жазады.

С. Мұқановтың эпистолярлық прозаға сіңірген мол еңбегі де осы кітапта барынша ашылады. Мысалы Құлбек Ергөбек: «Эпистолярлық жанр үлгілері жазушыны қай қырынан көрсетеді, салмағы қандай деген мәселелерге келейік. Бұл хаттар ең алдымен Сәбит Мұқановтың азаматтық өсу жолының шежіресі, өмірбаянын толықтыра түсер дерек, мәлімет береді. Сонымен қатар қазақ халқымен бірге түлеп, бірге «күйреп» жүрген С. Мұқановтың қайраткерлік істерінің куәсі. С. Мұқановтай мұғал дарын иесінің қаламгерлік құпиясының кілті де – осы хаттар» [9, 31], - деп жазушының шығармашылығын ашу жолында оның хаттарының да өте маңызды екеніне тоқталады.

Тағы бір ерекше атап өтетін жағдай – жазушығы басқа ақын-жазушылардан басқа қарапайым еңбек адамдары да хат жазып тұрғанын көреміз. Жазушының әр хатқа мұқият болғаны сонша ол халықтан келген барлық хаттарға жауап жазуға тырысқан. Кейбір адамдар жазушыдан өздерінің жеке басына байланысты көмек те сұрап отырған. Олардың барлығын мүмкіндігінше шешіп отырған. Халық жазушысы ретінде өзін таныған Сәбит Мұқанов әрқашан халық атынан сөйлеген. Сондықтан халық ішінен келген әр хатқа мұқият болған.

Жазушының адамдық болмысы әрқашан жақсылыққа құмар болып, жамандықты жөндеуге тырысып отырған. Хаттарының ішінде баласы мен келінінен зәбір көрген қарт анаға көмектесуі, көзі зағип болған жетім баланы мектепке орналастырып, оның қатарға қосылуын қадағалап жүруі сияқты мысалдар көп. С. Мұқанов эпистолярлық мұрасының басты ерекшелігі оның әр хатындағы шынайылық пен ақкөңіл де, дархан мінезін көреміз.

Жазушы ретінде эпистолярлық проза үлгісін өз шығармаларында молынан қолданған жазушы кейіпкерлерінің арасындағы байланысты, қақтығысты, тартысты хат жазысулары арқылы шешіп отырған тұстары да бар. Бұл оның хатты жазып, қабылдап қана қоймай көркем шығармадағы кейіпкер болмысын ашудағы бір тәсіл ретінде де қолдануын, жазушы ретінде шеберлігін шындауы екенін көрсетеді.

Жазушының авторлық ұстанымын талдау барысында бұл хаттардың мазмұнын біліп отыра талдау да барынша авторлық танымды, автор бейнесін көркем шығарма ішінен ашуға мүмкіндік молаяды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ эпистолярлық жанры тарихында өзіндік орыны ерекше классик жазушының хаттарын саралай отырып, қазақ әдебиетінің ХХ ғасырдағы тарихи даму деңгейі мен ондағы әдеби үрдістің ерекшелігін көреміз. С. Мұқанов хаттарындағы жеке пайымдарымен қатар, сол кездегі қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасу және даму тарихындағы ерекшеліктер біршама ашылған. Жазушының архивында 2 бума, алғашқысында – 396 папка, екіншісінде – 45 папка хат сақталған. Бұл оның хаттасу арқылы көптеген мәселелерге араласқанын көрсетеді.

Жалпы Сәбит Мұқанов өзі жазған, оған жазылған хаттарды саралай отырып, оның қазақ әдебиеті тарихында және қазақ мәдени қоғамының қалыптасуындағы орнын айқындау мүмкіндігі туып отыр.

Жазушының шығармашылық мұрасына қосылатын хат мұрасы да оның өмір сүрген дәуірінің тынысын білдіріп, қазіргі және болашақ зерттеулерге мұрындық боларына сенім мол.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ерғөбек Қ. Келбет (С. Мұқанов тағдыры). – Астана: Фолиант, 2020. – 624 б.
- 2 Мұқановтың хатханасы – Письмотека Муканова / Құраст.Ә. Қайырбеков. – Алматы: «Полиграфкомбинат», 2018. – 392 б.
- 3 Мәшһүр Жүсіптің бір хаты. URL: <https://egemen.kz/article/337869-mashqur-zhusiptinh-bir-khaty> (қаралды: 17.05.2023)
- 4 Шәкәрімнің Сәбит Мұқановқа хаты. ҚР ОММ, 1634 қор (Қолжазбаның түпнұсқасы араб әрпінде берілген).
- 5 Шәкәрім қажының Сәбит Мұқановқа жазған хаты. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/sakarim-qazynyn-sabit-muxanovqa-zazgan-xaty__16582 (қаралды: 17.05.2023)
- 6 Кәкішев Т. Сәбит – Мағжан – Сәкен. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/tursynbek-kakisev-sabit-magzan-saken__14604 (қаралды: 17.05.2023)
- 7 Келіс Р. Мұхтар Әуезовтің Сәбеңе хаты. URL: <https://adebiportal.kz/en/blogs/view/muxtar-aezovtin-sabene-xaty> (қаралды: 17.05.2023)
- 8 Үшеудің хаты. URL: <http://www.madeniportal.kz/article/2652> (қаралды: 17.05.2023)
- 9 Ерғөбек Қ. «Жазушы шеберханасы (Сәбит Мұқанов)». – Алматы: Қазақпарат, 2002. – 292 б.

Материал 03.07.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Ergobek K. Kelbet (the fate of S. Mukanov). - Astana: Foliant, 2020. - 624 p.
- 2 Mukanov's house - Pismoteka Mukanova / Kurast.A. Kairbekov. - Almaty: «Polygrafkombinat», 2018. - 392 p. [in Kazakh]
- 3 One letter of the famous Yusuf. URL: <https://egemen.kz/article/337869-mashqur-zhusiptinh-bir-khaty> (reviewed: 17.05.2023). [in Kazakh]
- 4 Shakarim's letter to Sabit Mukanov. OMM of the Republic of Kazakhstan, fund 1634 (the original manuscript is in Arabic). [in Kazakh]
- 5 The letter of Shakarim Haji to Sabit Mukhanov. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/sakarim-qazynyn-sabit-muxanovqa-zazgan-xaty__16582 (viewed: 17.05.2023). [in Kazakh]
- 6 Kakishev T. Sabit - Magzhan - Saken. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/tursynbek-kakisev-sabit-magzan-saken__14604 (viewed: 17.05.2023). [in Kazakh]
- 7 Kelis R. Mukhtar Auezov's letter to Sabene. URL: <https://adebiportal.kz/en/blogs/view/muxtar-auezovtin-sabene-xaty> (viewed: 17.05.2023)
- 8 The letter of the three. URL: <http://www.madeniportal.kz/article/2652> (reviewed: 17.05.2023). [in Kazakh]
- 9 Ergobek K. «Writer's workshop (Sabit Mukanov)». - Almaty: Kazakhparat, 2002. - 292 p. [in Kazakh]

Проблема литературы в литературно-научном эпистолярном наследии С. Муканова

А.Б. Ерсайнова¹, Ж.С. Таласпаева²

¹Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150011, Республика Казахстан

В статье подробно описаны письма писателя-классика Сабита Муканова, посвященные казахской литературе и критике в эпистолярном наследии, истории литературы. Перед созданием своих работ, писатель обращал особое внимание исследованиям по определенной теме. Одной из частью исследования являются письма разным ученым, писателям, научным учреждениям. При помощи писем, он собирал много данных, редактировал и анализировал их, а они в свою очередь находили отголоски в его произведениях. В данной статье проведен научный анализ писем академика-писателя Сабита Муканова, связанных с литературой и его творчеством; проанализировано, какое письмо послужило материалом для создания того или иного произведения, тем самым раскрыта и определена творческая лаборатория и психология творчества писателя. Произведена работа над тематической классификацией писем писателя-классика.

Из эпистолярного наследия Сабита Муканова мы можем заметить, что он очень хорошо владеет хронологим путем развития граждан, эпистолярным жанром, проявляя большую культурность. Основная цель статьи - проанализировать отражение в написанном художественном произведении отдельных писем и научных писем писателей в общем эпистолярном жанре путем исследования писем Сабита Муканова. Тем самым дифференцировать возможности определения авторской психологии и позиции академика-писателя Сабита Муканова.

Ключевые слова: письма, эпистолярный жанр, научные письма, литературные высказывания, словесные споры, психология писателя.

Материал поступил в редакцию журнала 03.07.2023

The problem of literature in the literary and scientific epistolary heritage of S. Mukanov

A.B. Yersainova¹., Zh.S. Talaspayeva²

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150011, Republic of Kazakhstan

The article describes in detail the letters of the classic writer Sabit Mukanov devoted to Kazakh literature and criticism in the epistolary heritage, the history of literature. Before creating his works, the writer paid attention to studying specific topics. One of the parts of the study includes letters to various scientists, writers, and scientific institutions. With the help of letters, he collected a lot of data, edited and analyzed them, and this letters were shown in his works.

In this article, a scientific analysis of the letters of academician-writer Sabit Mukanov related to literature and his work is carried out. The authors analyze which letter served as the background for the creation of a particular work, thereby revealing and defining the nature and psychology of the writer's creativity. The research has been performed on the thematic classification of the classic writer's letters.

Analyzing the epistolary heritage of Sabit Mukanov, we can see that he has good instruments of citizenship development, showing great culture. The main purpose of the article is to analyze the individual letters and scientific letters of writers in the general epistolary genre by studying the letters of Sabit Mukanov. Thus, the article determines the author's psychology and the position of academician-writer Sabit Mukanov.

Key words: letters, epistolary genre, scientific letters, literary statements, verbal disputes, psychology of the writer.

Received: 03.07.2023

FTAMP 16.31.61

DOI: [10.59102/kufil/2023/iss3pp103-110](https://doi.org/10.59102/kufil/2023/iss3pp103-110)

Р.Ж. Қияқова¹, Г.Ш.Шахманова¹, Т.Берикбол¹

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Т. ҚАЖЫБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ ТАҒЫЛЫМ

Мақалада тіл арқылы халықтың ертедегі рухани байлығын зерттеу мақсатында қарымды қаламгер Төлеген Қажыбайдың «Аран» повесінде кездесетін діни лексика қарастырылады.

Жазушы шығармасында кейіпкерлерді суреттеу, олардың іс-әрекеттерін көрсету, ашаршылық заман көрінісін бейнелеуде діни ұғымдарды ұтымды қолданған. Қаламгер повестегі кейіпкерлердің сол кезеңдегі жай-күйін, тұрмыс-тіршілігін қазақы дүниетаным мен ұстанымы арқылы суреттеген. Заманы қиын болса да кебінін кигізу, адамды жерлеу, көңіл айту, жаназасын шығару сияқты діни мәдениетті де ерекше көрсете білген. Осы тұста, мақалада «Аран» повесінен алынған үзінділерден дін, мәдениет, тіл ұғымдарының бір-бірімен тығыз байланыстығын байқауымызға болады. Автор қолданысындағы діни тілдік бірліктерге кірме сөздік, исламдық терминдер сөздігі, қазақ әдеби тілінің сөздіктерінен түсінік беріліп талданады.

Кілт сөздер: этномәдени лексика, лингвокультура, ұлттық дүниетаным, теология, теоллингвистика, діни ұғым, ислам діні.